

Катунін Ю.А., Катуніна О.В.

ПОЛІТИКА ПАРТІЇ ТА РАДЯНСЬКОГО УРЯДУ У ВІДНОШЕННІ РЕЛІГІЙНИХ КУЛЬТІВ У 40–60-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ (НА МАТЕРІАЛАХ КРИМУ): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Усю літературну спадщину, яка присвячена діяльності культів, що існували в Криму у 40–60 роки ХХ століття, можна розбити на кілька груп. *До першої* слід віднести роботи, що вийшли у дорадянський період. *До другої* – публікації періоду радянської влади. *До третьої* – публікації, що вийшли, починаючи з 90-х років ХХ століття і до сьогодні.

Література, що була опублікована у дорадянські часи, досить однозначно оцінювала діяльність різноманітних конфесій, які діяли у Російській імперії. Враховуючи те, що в Росії значну роль грала цензура, а православна церква була державною релігією, публікації, в яких висвічувалися ті, або інші сторони діяльності “неправославних” церков, майже завжди були критичними. “Істино” вірним признавалося лише віровчення російського православ’я, а ідеологія інших церков і особливо “сектантів”, як правило, підлягала сумніву, або критиці. Прикладом цього є публікації архієпископа Гурія [41] та архімандрита Арсенія [6], у яких аналізувався світогляд громад молокан та скопців, що діяли в цей час у Таврії.

Досить критичними були публікації і більшості дослідників цього періоду, які присвячували свої труди аналізу діяльності різноманітних релігійних культів [5, 51, 76, 114, 115]. Особливо слід виділити роботу А. Висотського „Записки по обличению молоканства”, в якій у досить жорстких тонах аналізувалась ідеологія та діяльність громад молокан Таврійської губернії [31].

Публікації, в яких мова йшла про діяльність ісламських громад, представників вірмено-григоріанської церкви, а також інших автокефальних православних церков були досить толерантними. Більш того, у роботах деяких російських дослідників стали з’являтися нові підходи до аналізу діяльності деяких конфесій. Так у трудах більшості представників ліберального крила “народників” періоду ХІХ століття стала просліджуватись тенденція ідеалізації старообрядництва, як “революційної” течії. Найбільш виразно це показано у публікаціях А.С. Пругавіна, І. Юзова та С.П. Мельгунова [111, 129, 87].

Після прийняття у 1905 та 1906 роках законів про “віротерпимість” у багатьох конфесій Росії з’явилася змога відкрито пропагувати свої ідеї в періодичних виданнях та видавати невеликі по тиражу та об’єму брошури, в яких мова йшла про основи віровчення та обрядову діяльність.

У дорадянський період на території Таврійської губернії, складовою частиною якої у той час був Крим, діяли чисельні громади представників різних релігійних культів: католиків, лютеран, менонітів, баптистів, адвентистів, старообрядців, молокан, караїмів, іудеїв, скопців, духоборців, маріановців, вірмено-григоріан та мусульман. Їх діяльності було присвячено кілька публікацій кримських авторів, що вийшли наприкінці ХІХ століття.

Значну увагу історії конфесій Криму приділяли викладачі Сімферопольської чоловічої гімназії В.Д.Олександров, Ф. Лашков та О.І. Маркевич. Для учнів свого навчального закладу вони проводили екскурсії по історичним містам півострова, після чого видавали спеціальні брошури, в яких мова йшла про виникнення, основу віровчення та діяльність деяких конфесій, що існували на той час у Криму. Так у 1890 році під редакцією Ф. Лашкова вийшла брошура “Третья учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии”, в якій було надруковано статті викладачів цього навчального закладу.

В.Д. Олександров опублікував три статті, присвячені діяльності католицької, лютеранської та вірмено-григоріанської церков Криму [2, 3, 4]. У статтях О.І.Маркевича та М.І. Ільїнського аналізувалась діяльність православної церкви та її діячів [86].

У 1874 році вийшла робота Ф.В. Ліванова “Чуфут-Кале (иудейская крепость) в Крыму. С присоединением истории малоисследованной еще в России секты караимов” [76], в якій було відображено історію виникнення на території півострова громади караїмів.

Аналіз дореволюційних публікацій, що присвячені діяльності релігійних культів на території Криму та Таврії у ХІХ – на початку ХХ століття, дозволяє установити не тільки дати та причини появи тих або інших релігійних груп на півдні України, але й проаналізувати ту роль, яку вони відігравали у формуванні духовної культури півострова у ті часи.

Значна частина публікацій, що присвячені аналізу діяльності різних релігійних культів півострова, вийшла у період радянської влади.

Незважаючи на те, що на протязі 70 років у Радянському Союзі пануючою була матеріалістична ідеологія, активне видання атеїстичної літератури було налагоджено лише з другої половини 50-х років. У 20–40 роки видавались лише поодинокі антирелігійні труди, у яких аналізувалась діяльність деяких релігійних груп. Серед них слід назвати роботу Б. Кандидова “Церковь и Гражданская война на юге. (Материалы к истории религиозной контрреволюции в годы Гражданской войны)», у якій приведено досить багато документів про діяльність на території Криму як духовенства православної церкви, так і громад менонітів, старообрядців та представників інших культів [53].

У роботах Ф.М. Путінцева, Б. Тихомирова, А. Клібанова [113, 119, 65], що виходили у цей час, діяльність релігійних громад баптистів, адвентистів та інших культів відображалась з позицій антирелігійної пропаганди.

Період 40-х – початок 50-х років ХХ століття характеризувався пасивністю партійно-державного апарату у виданні антирелігійної літератури. Однак з другої половини 50-х років ситуація суттєво змінюється. У СРСР починають масово видавати літературу антирелігійної та атеїстичної спрямованості. У цей час поряд з ґрунтовними науковими дослідженнями, в яких з позицій марксистської методології аналізувались не тільки релігійний світогляд, але й діяльність усіх конфесій [21, 22, 25, 27, 28, 29, 45, 97].

З 60-х років ХХ століття у Радянському Союзі почала формуватися наукова школа істориків релігії та релігієзнавців, у рамках якої не тільки розроблялись методологічні проблеми, але стали виділятися і окремі напрямки, пов'язані з вивченням конкретних конфесійних груп. Особливий вклад у розвиток радянського релігієзнавства вніс О.І. Клібанов. Його труди, присвячені аналізу релігійних культів і сьогодні не втратили своєї актуальності [66, 67].

Наряду з О.І. Клібановим суттєвий вклад у вивчення “сектантства” внесли О.В. Белов, Б.І. Гальперін, В.І. Гараджа, А.А. Єришев, В.Є. Лешан, Ф.І. Федоренко, О.Н. Чанишев [13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 32, 33, 34, 46, 47, 75, 123, 127].

У публікаціях О.В. Белова „Секти, сектантство, сектанти”, „Сучасне сектантство” [18, 19] та інших аналізувались причини існування у радянському суспільстві протестантської ідеології.

Роботи В.І. Гараджи, О.О. Єришева та О.Н. Чанишева [33, 34, 46, 47, 127], незважаючи на їх марксистську методологію, дозволяли виявити причини появи та формування протестантської ідеології у значній частині населення Радянського Союзу.

Вивченню діяльності євангельських християн-баптистів присвятили свої праці Л.М. Мітрохін, Г.С. Ляліна, О.С. Ворошилов, П.Л. Каушанський, П.І. Косуха, І.А. Малахова, В. Подоляк, Е.Г. Філімонов [90, 91, 92, 93, 94, 82, 83, 30, 64, 72, 84, 85, 109, 124] та інші.

Серед дослідників баптизму слід виділити публікації Л.М. Мітрохіна „Баптизм: історія та сучасність (філософсько-соціологічний нарис)”, „Баптизм» та інші [90, 91, 92, 93, 94], в яких досить ґрунтовно розглянуто основні етапи виникнення та розвитку світогляду цього протестантського плину.

Аналізу філософських та релігієзнавчих аспектів світогляду прихильників баптизму присвячена робота Е.Г. Філімонова „Баптизм та гуманізм” [124].

Діяльності громад п'ятидесятників присвятили свої публікації В.Д. Граждан, М.П. Дмитренко, В.І. Мельник, А.Т. Москаленко, О.І. Первомайський, В.Є. Солдатенков [38, 42, 88, 96, 97, 98, 108, 117] та інші.

У трудах більшості дослідників п'ятидесятництва вивчались соціологічні, релігієзнавчі та філософські аспекти проблеми, а також причини появи цього віровчення та його місця у світовому релігійному русі.

Прикладом цього є публікація В.Д. Граждана „Вероучение и мораль пятидесятников” [38].

Вивченням ідеології та практики діяльності Свідків Єгови присвячені роботи Є.М. Бартошевича, Є.І. Борисоглебського, П.Л. Яроцького, Є.А. Гриніва, В.В. Коник, Б.Г. Крживицького [8, 9, 39, 69, 73, 130, 131] тощо.

Найбільш суттєвий вклад у дослідженні світогляду Свідків Єгови у радянський період внесли Є.М. Бартошевич та Є.І. Борисоглебський. У їх сумісних роботах „Іменем бога Єгови” та „Свідки Єгови” [8, 9] відображено причини появи цього віровчення та його розповсюдження у світі.

Значний внесок у вивчення ідеології та практики діяльності релігійних культів у період 80-х років ХХ століття зробили й кримські автори, які аналізували діяльність місцевих протестантських конфесій. Активними авторами у цей період були В.К. Герасименко, М.Ф. Захаров, І.А. Москвітін, А.П. Некрасов, В.П. Пузиков, В.С. Тіхоходов, В.В. Фоміченко та інші [35, 48, 99, 102, 112, 120, 125].

У публікації М.Ф. Захарова „Куда кличут брати у Христі” [48], В.К. Герасименко „З чужого голосу” [35], І. А. Москвітін „У що вони вірять” [99] проаналізовано причини появи релігійного підпілля у Криму.

Досягненням партійної та радянської номенклатури Криму була публікація робіт віруючих, які порвали з релігією – А. Коркосенко та О.В. Свінцова.

Особливо слід акцентувати увагу на праці А. Коркосенко. В 1963 році у видавництві “Кримиздат” вийшла книга “Знайте правду, люди”. Її автором був один з найбільш активних лідерів п'ятидесятників Криму А. Коркосенко, який за свої релігійні погляди був змушений кілька разів відбувати термін тюремного ув'язнення. Життя цієї людини повне тайн та трагедій. У кінці 50-х років він пройшов шлях від простого віруючого – до лідера кримських п'ятидесятників. Безперечно, що розрив Коркосенко з релігією, і тим більш, – його перехід на позиції пропагандиста атеїзму, був важливим успіхом партійних органів Криму [71].

Третій етап у вивченні історії діяльності релігійних культів Криму, як і другий період, має свою специфіку. Це пов'язано з тим, що з другої половини 80-х років у СРСР почався процес відродження релігії, який прийняв ще більш активні форми після розвалу Радянського Союзу. У більшості колишніх республік СРСР суттєво зросла кількість громад у зареєстрованих конфесіях, а також почався процес формування нових, нетрадиційних для більшості регіонів СНД релігійних культів. Це призвело не тільки до позитивних, але й негативних наслідків. У ряді Середньо-Азійських республік, отримавших статус незалежних держав, до влади ледь не прийшли радикальні релігійні плени .

Досить проблемні питання виникли у 90-ті роки у формуванні міжконфесійного середовища і в Україні. У порівнянні з періодом 70-х років кількість діючих у державі конфесій зросла у декілька разів. В Україну прийшли раніш невідомі культу, значна частина з яких не відповідає традиційній ментальності українського суспільства. Негативні явища у вигляді розколів почалися і в діючих конфесіях – серед православних, мусульманських та інших плинів. Свобода, яку у відповідності з законом отримали усі

¹ Прикладом цьому є події, які відбувались у Таджикистані та Узбекистані, а також у ряді регіонів Російської Федерації.

релігійні громади України, призвела до безконтрольної з боку держави діяльності релігійних громад, в рамках якої почався процес не тільки суттєвого росту матеріальної бази церкви, але й активного впливу на різні верстви населення, у тому числі й при використанні релігійної літератури та періодичної печаті. Більшість конфесій почали активно видавати релігійну літературу, у якій розкриваються як основи віровчення, так і історичні аспекти їх діяльності. На жаль, можна констатувати, що не завжди видавнича діяльність окремих організацій сприяє формуванню миру та спокою у ряді регіонів країни. У деяких релігійних публікаціях присутні не тільки нотки неповаги до віруючих інших конфесій, але існують і заклики до створення самостійних релігійних держав. Подібну літературу не тільки безперешкодно розповсюджують, але й видають усередині України “ваххабіти”, послідовники “Хізб-ут-Тахрір” та інших культів.

Досить суттєві зміни пройшли і у науковій сфері. Сьогодні повністю змінився напрямок наукових досліджень, пов'язаний як з аналізом духовного життя суспільства, так і з висвітленням діяльності більшості конфесій. Однозначно засудивши політику тиску у відношенні релігії та церкви у радянські часи, деякі дослідники впадають у іншу крайність. Повністю ігноруючи світську культуру та духовність, вони допускають твердження про те, що єдино можливою духовною основою життя як особистості, так і усього суспільства може бути лише те, яке засновано на релігійному світогляді. Під цими гаслами в Україні в системі середньої освіти вводяться курси по вивченню православної культури. Прикладом цього є Автономна Республіка Крим, у якій вже розроблено курс з основ православної культури та видано посібник „Основы православной культуры Крыма: Пособие для системы учебных заведений общего среднего образования Автономной Республики Крым” [104], який визиває масу зауважень не тільки з боку науковців, але й з боку представників неправославних конфесій. У відповідь на це свої посібники з курсу ісламської культури вже розробили представники кримськотатарського народу.

Однак, незважаючи на існування таких тенденцій, можна констатувати, що поряд з цими радикальними твердженнями існують і досить конструктивні публікації, у яких обґрунтовано відображено складні питання історичного минулого, що існували як у взаємовідносинах церкви та держави, так і у внутрішніх процесах, притаманних кожній релігії, а також освітлені міжконфесійні стосунки. Можна назвати велику групу українських істориків та релігієзнавців, які внесли в останні роки суттєвий вклад у дослідження різних питань, пов'язаних із діяльністю різноманітних конфесій, діючих в Україні. Це колектив релігієзнавців інституту філософії НАН України на чолі з А.М. Колодним, а також історики, які займаються вивченням діяльності різноманітних релігійних течій: О.М. Ігнатюха, О.Є. Лисенко, Г.М. Надтока, І.І. Лиман, В.І. Лубський, В.О. Пашенко, Ю.А. Катунін, П.Л. Яроцький, Ф.Г. Турченко [50, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 77, 78, 79, 80, 100, 105, 106, 107, 121, 122, 130, 131] та багато інших дослідників, що продовжили кропітку роботу по вивченню різних аспектів діяльності православної церкви та інших релігійних культів.

Особо слід відзначити фундаментальний труд “Історія релігій в Україні”, виданий вченими інституту філософії на чолі із А.М. Колодним, в якому викладена історія релігій, які діяли на території нашої держави з найдавніших часів до наших днів [52].

Серед сучасних публікацій, у яких мова іде про діяльність на території півострова релігійних культів у період ХІХ століття, слід виділити монографію Ю.А. Катуніна «З історії християнства у Криму: Таврійська єпархія (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)», у якій поряд з православ'ям, проаналізована діяльність різноманітних культів, що діяли на півострові у дореволюційні часи. У монографії уперше проаналізована діяльність нових сект, які виникли у Таврії наприкінці ХІХ століття – «мариановців», скопців-«шолопутів» та «царя Костянтина» [55].

У 2004 у російському видавництві “Алетейя” вийшла монографія Б.Ф. Колимагіна [68], у якій автор спробував зробити аналіз релігійної ситуації, що існувала на півострові у перші повоєнні роки. Значна частина цього дослідження присвячена діяльності архієпископа Луки, який з 1944 по 1961 роки керував Сімферопольською та Кримською єпархією православної церкви. У дослідженні представлені також матеріали по діяльності деяких релігійних культів. Однак аналіз цієї роботи показує, що автор поставив перед собою задачу не об'єктивного дослідження процесів, які проходили у житті релігійних груп, а лише пошуку негативних матеріалів у діяльності уповноваженого у справах релігійних культів по Кримській області. Тому матеріали по діяльності деяких релігійних груп підібрано тенденційно і неточно. Так, висвітлюючи діяльність адвентистів сьомого дня міста Євпаторії, він показує ідеальним існування цієї групи, яке насправді у цей період життя даної громади було досить проблемним, у зв'язку із тим що серед одновірців функціонували кілька протидіючих друг другу угруповань. У цілому ця книга дає нам досить тенденційне висвітлення процесів, які у цей час проходили у Криму.

Проблема діяльності різноманітних церков, існуючих на теренах нашої держави, а також взаємовідносин церкви та держави у різні періоди історії знайшла своє відображення у дисертаційних дослідженнях українських науковців. З різноманітних проблем діяльності релігії та церкви за останні 10 років в Україні захищено кілька десятків кандидатських та докторських дисертацій. Приоритетною темою більшості наукових досліджень є аналіз взаємовідносин церкви та держави у період радянської влади. Однак більшість усіх досліджень пов'язана з діяльністю православної церкви у період 20–60 років ХХ століття. Особо слід визначити роботи В.Т. Борщевич, Ю.В. Волошина, В.В. Гордієнко, С.М. Горіна, Т.М. Євсєєва, І.І. Лимана, О.Є. Лисенко, С.А. Смирнова, В.І. Милуш та інших [24, 36, 37, 45, 78, 79, 116, 89]. Серед них є досить ґрунтовні дослідження, пов'язані з історією Симферопольської та Кримської єпархії.

Кандидатські та докторські дисертації з проблем взаємовідносин православної церкви та держави на матеріалах Криму захистили М.А. Абдуллаєва, Б.В. Змерзлий, Ж.В. Канталінська, Ю.А. Катунін [1, 49, 54, 62].

Кандидатська дисертація М.А. Абдуллаєвої присвячена аналізу діяльності грецьких релігійних громад, що були сформовані на півострові як приходи Константинопольського патріархату, а після приєднання Криму до Росії вони діяли у структурі Російського православ'я.

Докторська дисертація Ю.А. Катуніна та кандидатська дисертація Б.В. Змерзлого присвячені проблемі діяльності православної церкви у Криму у період 20–30-х років ХХ століття.

Взаємовідносини православної церкви та держави у Криму у період 40 – на початку 60-х років проаналізувала у своєму дослідженні Ж.В. Канталінська.

У цілому, аналізуючи роботи, пов'язані з діяльністю православної церкви у радянські часи, слід визначити, що існують не тільки узагальнюючі дослідження, в яких детально розглянуто різноманітні питання взаємовідносин церкви та центральних органів влади, але і дисертації, в яких ці питання розглянуто на прикладі діяльності православних громад конкретних регіонів України.

Сьогодні досить ґрунтовно дослідженим є період діяльності православної церкви у 20–60 роки ХХ століття, але науковці уділяють недостатню увагу вивченню взаємовідносин між православною церквою та державою у 70–80 роки ХХ століття.

Значно менша кількість вчених сьогодні займається вивченням діяльності різноманітних “неправославних” конфесій, або релігійних культів, які діють в Україні.

Аналізу діяльності релігійних культів присвячені дисертаційні дослідження С.В. Атаманенко, О.В. Безносової, М.В. Белікової, Н.Ю. Белікової, Т.В. Грушової, Н.Г. Стоколос, Н.В. Осташевої, Н.О. Пророченко, Ю.В. Вільхового, В.І. Любащенко та інші [7, 10, 11, 12, 26, 40, 81, 103, 110, 118].

Особо слід виділити роботу Ю.В. Вільхового “Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40–70-х років ХХ ст.)”, у якій проаналізовані основні аспекти політики держави у відношенні протестантських культів, які діяли в УРСР у 40–70 роки ХХ століття [26].

Найбільш ґрунтовно процеси взаємовідносин між радянською державою та сектою п'ятидесятників, що формувались у період 20–90-х років ХХ століття проаналізовано у дисертаційному дослідженні Т.В. Грушової [40]. У роботі Т.В. Грушової розглянуто причини виникнення релігійного підпілля. Суттєва частина цих процесів проаналізована на основі матеріалів Криму.

Аналізу діяльності баптистських та п'ятидесятницьких конфесій, а також релігійній ситуації, яка існувала в Україні у 80–90 роки ХХ століття, присвячені дисертаційні дослідження Н.Ю. Белікової та О.І. Назаркіної [12, 101].

Проблемам діяльності релігійних культів також присвячені кандидатські дисертації кримських науковців Р.М. Белоглазова, З.З. Хайредінової, І.В. Чернікової та О.Є. Бойцової.

У кандидатських дисертаціях О.Є. Бойцової та З.З. Хайредінової вивчається діяльність ісламських громад Криму у період ХV – на початку ХХ століття [23, 126].

І.В. Чернігова займалась дослідженням громад бахаїв, що діяли у ХІХ – на початку ХХ століття [128].

Аналізу діяльності релігійних культів, що існували у Криму у 20 роки ХХ століття, присвячена кандидатська дисертація Р.М. Белоглазова [20].

Проаналізувавши дисертаційні дослідження, які захищено у останні роки в Україні, можна зробити висновок про те, що у більшості із них активно не використовувались матеріали, пов'язані з діяльністю релігійних культів, які існували у Криму у період 40–60 років ХХ століття.

Українськими науковцями зроблено суттєвий вклад у дослідження проблем діяльності різноманітних конфесій на теренах сучасної України. Сьогодні в Україні діють представники майже 100 конфесій, серед яких до православних церков належать не більше 10 відсотків релігійних плінів, а інші відносяться до різноманітних релігійних культів, значна частина яких досить проблемно впливає на суспільне життя. Тому слід констатувати, що потрібні більш енергійні зусилля у сфері фундаментальних досліджень, які були б пов'язані не тільки з вивченням ідеології цих організацій, але і з їх впливом на соціальне, економічне і політичне життя нашої держави.

Особливу увагу слід уділити дослідженню діяльності незареєстрованих ісламських громад, насамперед – послідовників “ваххабізму”, а також представників релігійної партії “Хізб-ут-Тахрір”, які досить активно відвойовують віруючих у Духовного управління мусульман Криму і створюють досить розвинуту систему незареєстрованих громад, що ставлять задачу розбудови на території Криму частини ісламського Халіфату. Це є посяганням на існуючий політичний устрій нашої держави. Сьогодні на території півострова діють майже 600 незареєстрованих ісламських громад фундаменталістського толку.

Таким чином, проаналізувавши роботи, опубліковані по темі дослідження, можна визначити, що сьогодні вже існують фундаментальні труди з різних проблем історії релігії.

Джерела та література

1. Абдуллаєва М. А. Православні храми та монастирі Криму як осередки духовного життя грецького населення (кінець ХVІІІ – 30-і роки ХХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. – К., 2001. – 19 с.
2. Александров В.Д. Армяно-григорианская церковь. Крым. Симферополь / Лашков Ф. Третья учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии. – Симферополь, 1890. – С. 122–124.

3. Александров В.Д. Католики в Крыму. Внутреннее устройство католических церквей: сообщение священника / Лашков Ф. Третья учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии. – Симферополь, 1890. – С. 120–122;
4. Александров В.Д. Лютеранская церковь. Крым / Лашков Ф. Третья учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии. – Симферополь, 1890. – С. 125–127.
5. Алексей, епископ. Материалы по истории религиозно-рационалистического движения на юге России во второй половине XIX столетия. – Казань, 1908.
6. Арсений. Лжехристы монтано-молоканские. Иван Григорьев и Григорий Верещагин. К истории монтано-молоканской секты. – М.: Типография Л.О.Сергеева, 1885. – 35 с.
7. Атаманенко С. В. Імміграція в Канаду і США менонітів Півдня України в 70-ті роки XIX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2002. – 19 с.
8. Борташевич Э.М., Борисоглебский Е.И. Именем бога Иеговы. – М.: «Госполитиздат», 1960. – 160 с.
9. Борташевич Э.М., Борисоглебский Е.И. Свидетели Иеговы. – М.: «Политиздат», 1969. – 214 с.
10. Безносова О. В. Позднее протестантское сектанство Юга Украины (1850-1905): Дис... канд. ист. наук: 07.00.01 / Днепрпетровский гос. ун-т. – Днепрпетровск, 1997. – 257 л. – Библиогр.: л. 157-196.
11. Белікова М. В. Менонітські колонії півдня України (1789-1917 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький національний ун-т. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.
12. Белікова Н. Ю. Релігійні конфесії України (кінець 80-х – 90-і роки ХХ століття): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2001. – 19 с.
13. Белов А.В., Певзнер А.М. О праздниках престольных. – М.: «Знание», 1960. – 40 с.
14. Белов А.В. Рождество Христово. – М.: «Политиздат», 1965.
15. Белов А.В. Адвентизм. – М.: «Политиздат», 1973. – 239 с.
16. Белов А.В. Миф о «религиозном возрождении» в СССР. – М.: «Знание», 1983. – 64 с.
17. Белов А.В. Лженаставники юношества. О деятельности христианских сект. – М.: «Педагогика», 1973. – 112 с.
18. Белов А.В. Секты, сектанство, сектанты. – М.: «Наука», 1978. – 151 с.
19. Белов А.В. Современное сектанство. – М.: «Знание», 1969. – 63 с.
20. Белоглазов Р. М. Політика радянської влади щодо релігійних конфесій у 1920-і роки (за матеріалами Кримської АСРР): Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2002. – 19 с.
21. Беляев К.И. Религия и быт. – М.: «Знание», 1958. – 32 с.
22. Борисов И.Н. Химия и научно-атеистическое воспитание. – М.: «Учпедгиз», 1958. – 120 с.
23. Бойцова О. С. Ислам в Крыму: национально- релігійна ідентифікація кримських татар (друга половина XV– кінець XVIII ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 09.00.11 / Институт філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України. – К., 2000. – 16 с.
24. Борщевич В. Т. Українська православна церква на Волині у 20–40-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України. – Л., 2000. – 19 с.
25. Бутинова М.С. Как возникла религия. – М.: «Сов. Россия», 1958. – 112 с.
26. Вільховий Ю. В. Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40-70-х років ХХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 09.00.11 / Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України. – К., 2003. – 20 с.
27. Випер Р.Ю. Возникновение христианской литературы. – М.Л., 1946. – 286 с.
28. Вопросы истории религии и атеизма. Сборник статей. – М., 1950. – Т.1. – 420 с.; – Т.2. 1954; Т. 11. – 1963 г.
29. Воронцов Г.В., Макаров Н.Ф. Отношение коммунистической партии и советского государства к религии и церкви. (К 40-летию декрета «Об отделении церкви от государства и школы от церкви»). – Л., 1957. – 43 с.
30. Ворошилов А.С. Баптизм как он есть. – Ростов -на- Дону, 1983. – 111 с.
31. Высотский А. Записки по обличению молоканства. – Симферополь, 1892. – 155 с.
32. Гальперин Б.И. Религиозный экстремизм: кто есть кто? – Киев: «Политиздат Украины», 1989. – 131 с.
33. Гараджа В.И. Критика новых течений в протестантской теологии. – М.: «Знание», 1977. – 62 с.
34. Гараджа В.И. Протестантизм. – М.: «Политиздат», 1971. – 199 с.
35. Герасименко В.К. С чужого голоса. – Симферополь: «Таврия», 1975. – 104 с.
36. Гордієнко В. В. Православні конфесії в Україні періоду другої світової війни (вересень 1939– вересень 1945 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1999. – 18с.
37. Горін С. М. Православні монастирі Волині другої половини XV-середини XVII ст.: чисельність, статус, релігійно-культурні функції: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. – Л., 2000. – 19с.
38. Граждан В.Д. Вероучение и мораль пятидесятников. – М.: «Знание», 1989. – 63 с.
39. Гринів С.А. Бруклін на роздоріжжі (Сговізм в умовах кризи релігії. – К., 1980. – 48 с.
40. Грушова Т.В. Радянська держава та секта п'ятидесятників в Україні (початок 1920-х – 1991 р.р.) Автореф. канд. історик. наук. 07.00.01/ Запоріз. держ. універс. – Запоріжжя, 2000. – 19 с.

41. Гурий. О скопческом учении, по последним о нем известиям (Сочинение Преосвященника Гурия, епископа Таврического). – Симферополь: Таврическая губернская типография, 1877. – 184 с.
42. Дмитренко М.П. Антигуманізм п'ятидесятницької "науки життя". – К.: «Знання», 1974. – 63 с.
43. Євсєєва Т. М. Російська православна церква в суспільно-політичному житті України 1917– 1921рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. – К., 2002. – 19 с.
44. Єговізм і єговісти. – К.: «Наукова думка», 1974. – 144 с.
45. Ельяшевич Б. С. Караимы: Историко-этнографические записовки (1926–1929 р.) // Караимы. – М., 1944. – Кн. 3.
46. Ерышев А.А. Религия – враг равноправия и дружбы народов. – Киев: Из-во Акад. Наук УССР, 1962. – 57 с.
47. Ерышев А.А. Религиозное сектанство и его сущность. – Киев, 1959. – 63 с.
48. Захаров М.Ф. Куда зовут братья во Христе". – Симферополь: «Таврия», 1978. – 62 с.
49. Змерзлий Б. В. Політика радянської держави щодо Російської Православної Церкви у Криму в 1921–1929 роках: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 18 с.
50. Ігнатуша О.М. Конфесії Південної України в 20–30 рр. ХХ ст. // Міжконфесійні взаємини на Півдні України ХVІІІ–ХХ ст./ Бойко А.В., Ігнатуша О.М. та інші. – Запоріжжя, 1999.
51. Исповедание веры молокан донского толка Таврической губернии. – Симферополь, 1875. – 108 с.
52. Історія релігії в Україні: Нав. Посібник для студентів / За ред. А.М. Колодного і П.Л. Яроцького; НАН України. Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди, Відділення релігієзнавства. – К.: «Знання», 1999. – 735 с.
53. Кандидов Б. Церковь и Гражданская война на юге. (Материалы к истории религиозной контрреволюции в годы Гражданской войны). – М.: «Безбожник», 1931. – 295 с.
54. Канталінська Ж. В. Відносини радянської держави та православної церкви в Криму в кінці 40-х – на початку 60-х років ХХ століття: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2003. – 20 с.
55. Катунин Ю.А. Из истории христианства в Крыму: Таврическая епархия (вторая половина ХІХ – начало ХХ века). – Симферополь: «Таврия», 1995. – 112 с.
56. Катунин Ю.А. Монастыри Крыма в ХІХ–ХХ веках (по материалам крымских архивов). – Симферополь, 2000. – 128 с.
57. Катунин Ю.А. Православие Крыма в годы первой мировой и Гражданской войны (1916–1920 гг.) Симферополь: «Пирамида», 2000. – 86 с.
58. Катунин Ю.А. Русская православная церковь в годы Второй мировой войны (1939–1945 гг.). – Симферополь: «Пирамида», 2000. – 120 с.
59. Катунин Ю.А. Православие Крыма в 1917–1939 годах: проблема взаимоотношений с государством. – Симферополь: МПС «Ната», 2001. – 416 с.
60. Катунин Ю.А. Взаимоотношения государства и православной церкви в Крыму в 1945–1950 гг. – Симферополь, 2004. – 72 с.
61. Катунин Ю.А. Симферопольская и Крымская епархии в 1950–1964 годах. – Симферополь, 2004. – 88 с.
62. Катунин Ю.А. Православная церква и государство: проблема взаимоотношений в 1917–1939 гг. (на материалах Крыма). Автореф. дис. д-ра историч. наук. 07.00.02 / Московский гос. универс. – Москва, 2004. – 44 с.
63. Каушанский П.Л. Баптистская мораль: чему она учит? – Одесса, 1974. – 114 с.
64. Каушанский П.Л. С претензией на истину: о взглядах и деятельности экстремистов от баптизма. – Одесса: «Маяк», 1988. – 245 с.
65. Клибанов А. Адвентисты. – М., 1931.
66. Клибанов А.И. Религиозное сектанство в прошлом и настоящем.– М: «Наука», 1973. – 256 с.
67. Клибанов А.И. Из мира религиозного сектанства. Встречи. Беседы. Наблюдения. – М.: «Политиздат», 1974. – 255 с.
68. Кольмагин Б.Ф. Крымская экумена: Религиозная жизнь послевоенного Крыма. – Спб.: Алетейя, 2004. – 246 с.
69. Коник В.В. «Истины» Свидетелей Иеговы. – М.: «Политиздат», 1978.
70. Конституция Украины. Принята на пятой сессии Верховной Рады Украины 28 июня 1996 года. – Киев, 1998. – С. 10.
71. Коркосенко А.Г. Знайте правду, люди! – Симферополь, 1963. – 59 с.
72. Косуха П.І. Про так званих "рятівників" баптизму. – К.: «Знання», 1977. – 48 с.
73. Крживицький Б.Г. Єговізм пристосовується. – К., 1971.
74. Куц М.Т. Ілюзії єговізму. – К.: «Знання», 1974. – 47 с.
75. Лешан В.Е. Лики христианского сектанства. – Киев: «ПолитиздатУкраїні», 1988. – 205 с.
76. Ливанов Ф.В. Чуфут-Кале (иудейская крепость) в Крыму. С присоединением истории малоисследованной еще в России секты каримов. – М.: Тип. «Современные известия», 1874. – 96 с.
77. Лиман І. І. Православна церква на півдні України (1775–1861 рр.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2005. – 33 с.
78. Лиман І. І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734–1775 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1996. – 17 с.

79. Лисенко О. Є. Релігійна ситуація на Україні в 1941-1946 рр.: Дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / НАН України. – К., 1999. – 480 л. Бібліогр.: л. 412–454
80. Лубський В.І. Релігієзнавство: підручник для студентів вищих навчальних закладів. – Київ.: «Академвидав», 2002. – 431 с.
81. Любашенко В. І. Протестантизм в Україні: генеза, структура, місце у соціокультурних процесах: Дис... д-ра філос. наук: 09.00.11 / НАН України; Інститут філософії ім. Г.Сковороди. Відділення релігієзнавства. – К., 1998. – 383 л.– Бібліогр.: л. 332-383.
82. Лялина Г.С. Баптизм: иллюзии и реальность. – М.: «Политиздат», 1977. – 175 с.
83. Лялина Г.С. Новые тенденции в идеологии баптизма. – М.: «Знание», 1979. – 64 с.
84. Малахова И.А. Современный баптизм: идеология и деятельность. – М.: «Знание», 1987. – 62 с.
85. Малахова И.А. Духовные христиане. – М.: «Политиздат», 1970. – 128 с.
86. Маркевич А.И. К вопросу о положении противо-мусульманской миссии в Тавриде / Лашков Ф. Третья учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии. – Симферополь, 1890. – С. 125–127.
87. Мельгунов С.П. Из истории религиозно-общественных движений в России XIX века. – М., 1919.
88. Мельник В.И. Эволюция современного пятидесятничества. – Львов, 1985. – 160 с.
89. Милусь В. І. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х - 50- ті роки ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2002. – 18 с.
90. Митрохин Л.Н. Баптизм: история и современность (философско-социологический очерк). – СПб, 1997. – 476 с.
91. Митрохин Л.Н. Баптизм. – М.: «Политиздат», 1974. – 253 с.
92. Митрохин Л.Н. Баптизм и научное знание. – М.: «Знание», 1969. – 62 с.
93. Митрохин Л.Н. Баптизм. – М.: «Политиздат», 1966. – 264 с.
94. Митрохин Л.Н. Религиозные культы в США. – М., 1984.
95. Мифы народов мира. Энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1992. – Т.2.
96. Москаленко А.Т. Пятидесятники. – М.: «Политиздт», 1973. – 199 с.
97. Москаленко А.Т. Кто такие иеговисты? – М.: «Знание», 1959. – 32 с.
98. Москаленко А.Т. Современный иеговизм. – Новосибирск: «Наука», 1971. – 227 с.
99. Москвитин И.А. Во что ни верят. – Симферополь: «Таврия», 1971. – 104 с.
100. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900-1917 років: соціально- релігійний аспект: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 09.00.11 / Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України. – К., 1999. – 39 с.
101. Назаркіна О. І. Протестанські конфесії України в 90-ті роки ХХ ст.: баптистські та п'ятидесятницькі течії: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2003. – 19 с.
102. Некрасов А.П. Черные тени. (Заметки журналиста). – Симферополь: «Крымиздат», 1960. – 52 с.
103. Осташева Н. В. Криза менонітської спільноти України та закордонна менонітська допомога / 1914-поч. 30-х рр. ХХ ст./: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01.; 07.00.02. / Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1996. – 24 с.
104. Основы православной культуры Крыма: Пособие для системы учебных заведений общего среднего образования Автономной Республики Крым / Под. общ. ред. проф. Т.И. Титовой, прот. Александра Якушечкина. – Симферополь: Симферопольская и Крымская епархия Украинской Православной Церкви. – 320 с.
105. Пащенко В.О. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів. – Полтава, 2002. – 615 с.
106. Пащенко В.О. Більшовистська держава і православна церква в Україні: 1917-1930 роки. – Полтава, 2004. – 335 с.
107. Пащенко В.О. Православ'я в новітній історії України. – Полтава, 1997. – 2001 с.
108. Первомайський О.І. Хто такі п'ятидесятники (трясуни) – К.: «Радянська Україна», 1961. – 43 с.
109. Подоляк В. Баптизм: криза віровчення. – К.: «Політвидав», 1978. – 120 с.
110. Пророченко Н. О. Ісламський фундаменталізм в мусульманському світі: релігійний світогляд, ідейно-теоретична течія, політична практика (70- 90-ті роки): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Київський ун-т ім. Т.Шевченка. Інститут міжнародних відносин. – К., 1997. – 22 с.
111. Пругавин А.С. Раскол – сектанство. – М., 1887.
112. Пузиков В.П. Иллюзия вечной жизни: Для верующих и неверующих. – Симферополь: «Таврия», 1984. – 95 с.
113. Путинцев Ф.М. Политическая роль и тактика сект. – М., 1935.
114. Родионов М. Статистико-хронологическое историческое описание Таврической епархии: общий и частный обзоры. – Симферополь: тип. Спиро, 1872. – С. 256.
115. Рождественский А. Южнорусский штундизм. – Спб., 1889.
116. Смирнов С. А. Православ'я в контексті сучасних соціально-політичних процесів в Україні (90-ті роки): Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 2000. – 21 с.
117. Солдатенков В.Е. Пятидесятники. – Донецк: «Донбас», 1972. – 67 с.

118. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX - перша половина XX ст.): Дис... д-ра іст. наук: 09.00.11 / НАН України; Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С.Сковороди. – К., 2003. – 473 арк. – Бібліогр.: арк. 397-473.
119. Тихомиров Б. Баптизм и его политическая роль. ГАИЗ, 1929
120. Тихоходов В.С. Паутина. – Симферополь: «Крымиздат», 1963. – 79 с.
121. Турченко Ф.Г., Ігнатуша О.І. Чи діяла автокефальна церква в Запоріжжі? // Запоріжжя в історії та культурі: Тези Республіканської наукової конференції 12-14 вересня 1991 р. – Запоріжжя. – С.35 –37.
122. Турченко Ф.Г., Ігнатуша О.І. Православна церква на Катеринославщині в роки Жовтневої революції і громадянської війни // ІУ Республіканська конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей і повідомлень. – К. – С.304 –306.
123. Федоренко Ф.И. Секты, их вера и дела. – М.: «Политиздат», 1965. – 360 с.
124. Филимонов Э.Г. Баптизм и гуманизм. – М.: «Мысль», 1968. – 184 с.
125. Фомиченко В.В. Клерикализм: ставка на молодежь. – Симферополь: «Таврия», 1988. – 190 с.
126. Хайрединова З. З. Возникновение и развитие Таврического магометанского духовного правления (конец XVIII - начало XX вв.): Дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / Таврический национальный ун-т им. В.И.Вернадского. – Симф., 2003. – 257 л. – Библиогр.: л. 183-253.
127. Чаньшев А.Н. Протестантизм. – М.: «Наука», 1969. – 213 с.
128. Черникова И. В. Историческая эволюция бахаизма (середина XIX - конец XX века): Дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / Таврический национальный ун-т. – Симферополь, 2001. – 186 л. – Библиогр.: л.174-186.
129. Юзов И. Русские дисиденты. Староверы и духовные христиане. – Спб, 1881.
130. Яроцкий П.Л. Кризис иеговизма. – Киев: «Наукова думка», 1979. – 303 с.
131. Яроцкий П.Л. Эволюция современного иеговизма. – Киев: «Политиздат Украины», 1981. – 143 с.